

## İctihadın Bağlayıcılığı Meselesi ve Fıkıh Mezheplerine Bağlanmanın Anlamı

İbrahim Kafi DÖNMEZ\*

### Abstract

Legal reasoning (ijtihad) constitutes the essence of the intellectual activities and axis of Islamic Jurisprudence. In Islamic tradition it is the requirement of belief that individual and communal life be shaped in accordance with the legal reasoning, which comes out from expert Jurists. Nonetheless, considering the discussions on the nature of legal reasoning, and closely related to this, on the issue of reaching to the correct or wrong judgement, there is no philosophical bases for preferring one reasoning over the other. Although this is the case, there is no obstacle to accept or follow the binding nature of one legal school. The stability of legal schools in Muslim societies depends on historical and philosophical analysis of this reality. For this reason, in order to make a better analysis, the nature of legal school must be determined correctly.

**Key Words:** legal reasoning, İctihad, legal schools, Jurisprudence

**Anahtar Kelimeler:** ictihad, fıkıh mezhebi, hata-isabet, ictihadın bağlayıcılığı, fıkıh mezhebine bağlanma

İctihad, ilgili delilleri inceleyerek şer'î-amelî olayların hükmü hakkında bir kanaate ulaşma görevini üstlenen fıkıh ilmi kapsamındaki entelektüel faaliyetin özünü ve fıkıh düşüncesinin eksenini oluşturur. İslâmî gelenek içinde ister toplum isterse birey düzeyinde olsun, günlük hayata “ehlinden ve mahallinde sâdır olan” ictihadlara göre şekil vermek, dinî sorumluluğun gereğini yerine getirme inancını taşıyabilme ve bunun huzurunu yaşayabilmenin temel güvencesi olagelmıştır. İlginç bir nokta, bu telakkinin, bir yandan yeni bir ictihad ortaya koyan veya başkasının ictihadına uyan müctehidler diğer yandan da bu ehliyeti haiz olmadığı için müctehidlerin ictihadlarına bağlananlar tarafından paylaşılmış olmasıdır. İctihadın bu anlamdaki saygınlığının tahlili ayrı bir incelemenin konusu olabilirse de, bu makalede ictihadî görüşlerden birini diğerlerine tercih etmeyi haklı kılan bir sebebe binaen o ictihada göre amel etme zorunluluğunun bulu-

nup bulunmadığı üzerinde durulacak, daha sonra ulaşılan sonuç ve mezhep olgusuyla ilgili bazı tesbitler ışığında fıkıh mezheplerine bağlanmanın anlamı hakkında bir değerlendirme yapılacaktır.

Bir ictihadı diğerlerine üstün kılan felsefî bir temelin bulunup bulunmadığı hakkındaki araştırmada, ictihadî meselelerde Allah katında muayyen bir hükmün bulunup bulunmadığı ve ictihadî sonuç ile Allah katındaki doğrunun örtüşüp örtüşmemesi meselesinde ortaya konan görüşlerin incelenmesi özel bir önemi haiz olduğundan, önce bu konudaki görüşlerin gözden geçirilmesinde yarar vardır.

### İctihatta Hata-İsabet Meselesinde Ortaya Konan Görüşlerin Özeti<sup>1</sup>

İctihadî bir meselede, müctehid henüz ictihad etmeden önce:

I) Allah katında muayyen bir hüküm yoktur ve doğru birden fazladır:

- 1) Bu farklı doğrular Allah katında eşittir (birinci görüş),
- 2) Bu farklı doğrulardan biri Allah katında doğruya daha yakın ve daha üstündür (ikinci görüş),

II) Allah katında muayyen bir hüküm vardır ve doğru tektir:

- 1) Bu hükme delalet eden bir delil yoktur (üçüncü görüş),
- 2) Bu hükme delalet eden bir delil vardır:
  - A) Bu delil kat'îdir:
    - a) Hata eden müctehid günahkar olur (dördüncü görüş),
    - b) Hata eden müctehid günahkar olmaz (beşinci görüş),
  - B) Bu delil zannîdir:
    - a) Müctehid bu zannî delile isabetle yükümlüdür (altıncı görüş),

<sup>1</sup> Allah katında muayyen hüküm bulunup bulunmadığı ve yine Allah katındaki doğrunun tek veya birden fazla olup olamayacağı tartışmalarında “hüküm” ve “hak” kavramlarının ayrt edilmesi; hata-isabet tartışmalarını yönlendiren (hüsün-kubuh anlayışı gibi) temel telakkiler, görüşlerin nisbet edildiği âlimler ve dayandırıldığı deliller üzerinde özel biçimde durulmayacaktır. Bu konuda bk. Pezdevî, *Usûl* (Abdülaziz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*'ın hâmişinde), İstanbul 1308, IV, 14-32; Gazzâlî, *el-Mustasfâ min 'ilmi'l-usûl*, Bulak 1324, II, 357-382; Abdülaziz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, İstanbul 1308, IV, 14-32; İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr* (İbn Emîrî'l-Hâc, *et-Tahrîr ve't-tahbîr* içinde), Bulak 1316, III, 305-312; Muhammed Seyyid (Seyyid Bey), *Medhal*, İstanbul 1333, I, 184-228; H. Yunus Apaydın, “İctihad”, *DİA*, İstanbul 2000, XXI,440-442.

b) Müctehid bu zannî delile isabetle yükümlü değildir (yedinci görüş).

Bunlardan birinci ve ikinci görüşün sahipleri “musavvibe”, diğer görüşlerin sahipleri “muhattie” olarak anılırlar.

Kelam âlimlerinin çoğunluğu, özellikle Eş’ariye’nin büyük kısmı 1. görüşe, bir kısmı 2. görüşe sahiptir. Bu sebeple 1. ve 2. görüş cumhur-ı mütekellimine nispet edilir. Bazı âlimler 1. ve 2. görüşü mutlak biçimde Mutezile’ye nispet ederlerse de 1. görüşü Mutezile’nin tamamına hatta ekseriyetine nispet etmek doğru olmaz; hüsün-kubuh konusundaki görüşleri dikkate alındığında Mutezile’ye 2. görüşün nispet edilmesi daha doğru olur. Dört mezhebe mensup fakihlerin çoğunluğuna yedinci görüş nisbet edilir ve bunlar “muhattie”den sayılır.

Dört mezhep imamından hem musavvibe hem muhattie fikrinde olduklarına delalet eden sözler nakledilmiş ve bunların kanaatleri layıkıyla anlaşılamamıştır. Mesela Ebu Hanife’den nakledilen “*küllü müctehidin musîbün, ve’l-hakku vâhidün*” şeklindeki söz değişik şekillerde yorumlanmış, her kesim bunu kendine göre tevil etmiştir.

Gazzâlî *Mustasfâ*’da 1. görüşte olduğunu ve 2. görüşte olanları hatalı bulunduğunu kesin bir dille ifade eder.

Pezdevî ve onu takiben bazı usul bilginleri Hanefî fakihlerin hata eden müctehid hakkında: a) Hem ibtidâen (başlangıcı, delili itibariyle) hem intihâen (sonucu, hükmü itibariyle) hata ettiği, b) İbtidâen isabet, intihâen hata ettiği şeklinde ikiye ayrıldıklarını kaydederse de, İbn Hümâm bu görüşü eleştirir ve böyle bir ihtilâfın gerçekleşmeyeceğini, çünkü ictihada başlayan müctehidin emre uyup vazifesini yapmış olduğunu, dolayısıyla bunu hata olarak nitelemenin mümkün olamayacağını, ama maksat ictihadında bazı ictihad şartlarını ihlal ettiği ise, zaten bunda kimsenin farklı düşünmeyeceğini belirtir.

Bu görüşlerin ayrıntıları bir yana bırakılırsa konuyla ilgili üç temel tezin bulunduğu görülür:

**1. Tez:** İctihadî meselede ictihad öncesinde asla muayyen bir hüküm yoktur. Hüküm ancak müctehidin zannından ibarettir. Binaenaleyh ictihadî meselede farklı ictihad sayısınca doğru mevcuttur ve hepsi Allah katında eşit düzeydedir.

**2. Tez:** İctihadî meselede bilfiil muayyen bir hüküm bulunmamakla beraber işin gerçeğinde bir hükmün var olduğu söylenebilir. Bir başka anlamıyla “Şayet söz konusu ictihâdî meselede Şâri’ tarafından bir hüküm belirlenip vaz’ edilecek olsaydı mutlaka şu vaz’ edilirdi” denebilecek bir şey vardır ki bu Şâri’in maksadına en yakın (eşbeh) olan sonuçtur. Bu bakımdan, ictihadî meselede fakihlerin farklı görüşlerinin hepsi doğru olmakla beraber meziyet açısından eşit düzeyde olmayıp içlerinden hangisi o sonuca tekabül ediyorsa o görüş diğerlerinden daha doğru ve Şâri’in maksadına daha yakındır (eşbehtir).

**3. Tez:** İctihadî meselede muayyen bir şer’î hüküm vardır ve doğru tek-tir. Hüküm müctehidin zannından ibaret değildir ve ictihad sayısınca çok olamaz. Anılan hükme hangi müctehid isabet etmişse o doğrudur, diğerleri hatalıdır. Şu var ki Allah katında belirli olan o şer’î hüküm bizce yakinen bilinemediğinden, hangi müctehidin doğru hangisinin hatalı olduğu da kesin olarak söylenemez.

### İctihatta Hata-İsabet Meselesinde Ortaya Konan Görüşler Işığında İctihadın Bağlayıcılığı Meselesinin Değerlendirilmesi

Bu konudaki görüşler dikkatle incelendiğinde görülür ki, bu fikir ayrılığını ortaya çıkaran esas amil, meseleye müctehidin görevi ve sorumluluğu açısından mı yoksa Allah katındaki doğrunun ne olduğu açısından mı bakılacağı hususunda bir ayırım yapılmaksızın konunun her iki yönünün birleştirilerek ele alınmasıdır.<sup>2</sup> Böyle olunca iki temel eğilim ortaya çıkmakta, sonra konunun iki yönünden birine ağırlık verip diğeri için çekinceler koyan üçüncü bir eğilim doğmaktadır. Şöyle ki:

**Birinci Eğilim:** Meseleye müctehidin görev ve sorumluluğunu belirleme açısından bakanlar, bunun -şartları dairesinde- “ictihad etmek”ten ibaret olduğunu ve bu çerçevede söz konusu faaliyetin içinde bulunan herkesin sorumluluktan berî hatta me’cûr olacağını vurgulayabilmek için bütün ictihadların doğru olduğunu ifade etmişler, ardından bunu destekleyen bir genelleme yapıp “ictihad öncesinde muayyen bir hüküm bulunmadığı” kuralına ulaşmışlar, sonra da ulaşılan bütün ictihadî sonuçların saygınlığı-

<sup>2</sup> Bu konunun hükmün âyâna veya mükelleflerin fiillerine ilişkin, kadim veya hâdis sayılması; en uygun olanın (aslah) vücûbu; güç yetirilemeyen veya büyük güçlük taşıyan yükü yükümlü tutma (et-teklîf bimâ lâ yutâk); iki ayrı topluma aynı anda iki ayrı peygamber gönderme; nesih gibi meselelerle irtibatı hakkında bk. Apaydın, *agm*, XXI, 441.

na bir destek daha sağlamak üzere ve muhtemelen mantıkî bütünlüğün ancak bu yolla korunabileceğini düşünerek “ictihadî meselelerde doğrunun tek olmadığı (müteaddit olduğu)” kuralını koymuşlardır. Böylece meseleye başta müctehid açısından bakılırken, sonunda Allah katındaki ilim açısı hakim kılınmıştır.

**İkinci Eğilim:** Meseleye Allah katındaki doğrunun ne olduğu açısından bakanlar, bunun birden fazla olabileceğini kabulün, gerek Allah Teâlâ'yı tenzihi zedeleme bakımından taşıdığı sakıncaları gerekse tutarlı bir mantık zinciri içinde izahtaki zorluklarını dikkate alarak önce doğrunun birden fazla olamayacağını vurgulamışlar, ardından bunu destekleyen bir genelleme yapıp “ictihad öncesinde muayyen bir hüküm bulunduğu” kuralına ulaşmışlar, sonra da muhtemelen mantıkî bütünlüğün ancak bu yolla korunabileceğini düşünerek ictihadî sonuçlardan sadece birisinin doğru olabileceği kuralını koymuşlardır. Ancak bu gruptaki bilginlerin (muhattie) bir kısmı daha da ileri giderek, bu fikri perçinlemek üzere ictihadî meselede kat'î delil bulunduğunu ve hata eden müctehidin günahkar olacağını, yine bir kısmı bu konuda zannî delil bulunmakla birlikte müctehidin bu zannî delili doğru tespit etmekle yükümlü olduğunu belirtmişlerdir. Böylece meseleye başta Allah katındaki doğru açısından bakılırken daha sonra müctehidin sorumluluğu mülâhazaları da devreye katılmıştır. Fakat bu eğilim (muhattie) içindeki bilginlerin çoğunluğu müctehidin isabet yükümlülüğünü kabul etmedikleri için, esasen bu açıdan (müctehidin görev ve sorumluluğu açısından) birinci eğilimdekilerle ikinci eğilimdekiler (kat'î delil bulunduğu ve hata eden müctehidin günahkar olacağını belirtenler ile zannî delil bulunduğunu ve müctehidin bu konuda isabetle yükümlü olduğunu ifade edenler hariç) birleşmiş olmaktadır.

**Üçüncü Eğilim:** Meseleye birinci eğilimdekiler gibi müctehidin görev ve sorumluluğu açısından bakmakla ve bu noktada onlarla aynı sonuca varmakla beraber, “ictihadî meselelerde doğrunun tek olmadığı” kuralını mutlak biçimde ifade etmekten rahatsızlık duyanlar Şâri'in maksadına en fazla uygunluk gösteren görüşün Allah katındaki üstünlüğünü vurgulamak üzere “Şayet ictihadî bir meselede Şâri' tarafından bir hüküm tayin edilecek olsa idi, ictihadî sonuçlardan sadece biri ona en yakın olurdu” şeklinde bir farazî yaklaşımla birinci eğilimdekilerin görüşünü yumuşatma ihtiyacını duymuşlardır.

Buna göre, ictihadî çözümün -teorik olarak- bağlayıcılığı sonucunu beraberinde getiren iki görüş vardır:

a) İctihad öncesinde tek bir hüküm ve buna delalet eden kat'î bir delil bulunduğunu ve hata eden müctehidin günahkar olacağını savunan görüş (dördüncü görüş),

b) İctihad öncesinde tek bir hüküm ve buna delalet eden zannî bir delil bulunduğunu ve müctehidin bu delile isabetle (o delilden o doğruyu bulmakla) yükümlü olduğunu savunan görüş (altıncı görüş).

Her ikisi “muhattie”den olan bu görüşlerin sahipleri müctehidi Allah katındaki doğruyu bulmakla yükümlü görmekte, dolayısıyla ictihadî sonucun bağlayıcı olacağını da ifade etmiş olmaktadır. Zira bu bakışa göre (Allah katında birden fazla doğru olamayacağı gibi) kullar nezdinde de birden fazla saygınlığı olan görüşün bulunabileceğini kabul etmek mümkün değildir. Fakat bu bakışın pratiğe yansıma şansı bulunmamaktadır, zira onlar sadece müctehidin yükümlülüğü açısından bu sonucu ifade edebilmekte ama realitede müctehidin hata edebileceğini dolayısıyla bir meselede birden fazla görüşün bulunabileceğini inkar etmemektedir. Bu durumda, hangi ictihadın onların bakışına göre “olması gereken” nitelikte bulunduğunu belirleyebilecek bir yöntem bilinmediğine göre bağlayıcılık vasfına sahip olduğu iddia edilebilecek somut bir ictihadî çözüm de gösterilemeyecektir.

Diğer görüşler ise ictihadın bağlayıcılığı fikriyle bağdaşmaz. Çünkü mutlak anlamdaki “musavvibe”ye göre (birinci görüş) her ictihad doğru kabul edilmelidir. Nisbî anlamdaki “musavvibe”ye yani “eşbehçi”lere göre (ikinci görüş) bu doğrulardan sadece birisi Allah katında daha doğru ve üstün ise de bunu belirleyecek bir yöntem bulunmadığı gibi müctehide bu çözümü bulma yükümlülüğü de getirilmiş değildir. “Muhattie”den ictihad öncesinde ictihadî meseleye dair bir delil bulunmadığını savunanlara göre (üçüncü görüş) zaten müctehidin hata etmesi ona vebal getirmemekte, kat'î delil bulunduğunu fakat hata eden müctehidin günahkar olmayacağını savunanlar (beşinci görüş) ile zannî delil bulunduğunu fakat müctehidin bunda isabetle yükümlü olmadığını ifade edenlere göre (yedinci görüş) tüm ictihadî görüşler -nazarî olarak bunlardan sadece biri Allah katındaki doğruyu temsil etse bile- pratikte aynı saygınlığa sahiptirler.

Sonuç olarak, çok az bilgin tarafından savunulan ve pratiğe yansıma şansı bulunmayan iki şâz görüş (dördüncü ve altıncı görüşler) bir yana bırakılırsa, İslâm alimlerinin büyük çoğunluğuna göre -ehlinden sâdır olan ve mahallinde yapılan- bütün icthadlar (Allah katında bunlardan sadece birinin doğru veya doğruya en yakın olduğunu savunanlar bulunmakla birlikte) kullar açısından aynı saygınlığa sahiptirler. Naslardaki açıklamalar, Resûlullah'ın uygulama ve tavırları, icthad faaliyetinin amacı ve karakteri de bu yaklaşımı destekler niteliktedir. Buna göre, icthadın dinî değerine ilişkin bakış açısından, bir icthadı bağlayıcı yani onu diğerlerine üstün kılan bir gerekçe bulunmamaktadır.

### **Muayyen İctihada / İctihadlar Manzûmesine (Mezhep) Bağlanma İhtiyacı ve İctihadın Bağlayıcı Hale Getirilmesi**

İctihadın mahiyeti ve hükmü<sup>3</sup> hakkındaki tahliller ile bu konuyla yakından ilgili olan icthadda hata-isabet meselesinin incelenmesi göstermektedir ki icthadı bağlayıcı kılan yani gerek toplum gerekse birey düzeyinde bir icthadın diğer icthadlara nazaran daha üstün sayılmasını gerektiren felsefi bir temel bulunmamaktadır. İctihadın “bağlayıcılığı” açısından bakıldığında bu sonuca ulaşmakla beraber, muayyen bir icthada veya icthadlar manzûmesine (mezhebe) “bağlanma ihtiyacı” açısından bakıldığında farklı sonuca varılabilir. Bu konuda sağlıklı bir sonuca ulaşabilmek için konunun toplum ve birey bakımından ayrı ayrı incelenmesi uygun olur.

Konu toplum düzeyinde ele alınırken, önce muayyen bir icthada veya mezhebe bağlanmada, başka değil de o icthad veya mezhebin seçilmesinde etkili olan sebepler ile tek görüşe bağlanma ihtiyacının nereden kaynaklandığı meselesini birbirinden ayırdetmek gerekir. Bunlardan ilki yani belli bir zamanda ve belli bir yerde hangi icthad veya mezhebin ne gibi sebeplerle tercihe şayan görüldüğü yahut görüleceği meselesi konumuz dışındadır. Burada bizi ilgilendiren husus ise, nazarı açıdan bir icthadı diğerlerine üstün kılan felsefi bir temel bulunmadığı halde “bağlanma” ihtiyacının nereden kaynaklandığıdır.

<sup>3</sup> İslâm âlimleri icthad faaliyetinin mahiyeti ve icthadı sonucun epistemolojik değeri üzerinde geniş biçimde durmuşlar ve önemli tahliller ortaya koymuşlardır. Burada ayrıntılarına girilemeyecek olan bu konuda ele aldığımız mesele açısından önemli olan nokta icthadı sonucun kesin bilgi değil zan ifade etme özelliğidir.

Öncelikle, fikhî konularda âlimlerin farklı sonuçlara ulaşmasını yani amelî hayatla ilgili dinî-hukukî hükümlerin çoğunda icthad farklılıkları ile karşılaşılmasını intaç eden âmiller konusunda geniş izahlar yapılabilirse de son tahlilde bunun için doğasından kaynaklanan ve kaçınılmaz bir sonuç olduğunu göz önünde bulundurmamak gerekir. Nitekim baştan beri İslâm düşüncesinde, ehline ve yerinde yapılan icthadların saygınlığı esası benimsenmiş ve Hz. Peygamber'in vefatını takip eden ilk asır boyunca bireylerin dinî yaşantılarında ve kadıların yargısal kararlarında uygun gördükleri bir icthada uymaları önemli bir rahatsızlık meydana getirmemiştir. Bu süreçte her bölgenin fikhî birikimi ve geleneği doğrultusunda kazaî teamüller oluşsa da, İslâm coğrafyasının genişlemesi ve sosyal yapıdaki değişimler hukukî ihtilâfların nitelik ve niceliğinde büyük artış meydana getirdiğinden, aynı konuda bir şehir veya bölgede bile birbiriyle çelişen hükümler verilmesinin örnekleri gün geçtikçe artıyordu. Bu durumun önüne geçilmesi için Emevîler döneminde de bir adım atılmış olmakla beraber<sup>4</sup>, konunun ülkenin genel gidişatı ve devletin yönetimiyle ilgili yazılı bir raporda ele alınıp hukuk birliğini sağlayıcı önlem alınması için kodifikasyon benzeri bir girişimde bulunulması yönünde öneri sunulması Abbasi halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr zamanına rastlar. Devlet sekreteryasında görevli Abdullah İbnü'l-Mukaffa' halifeye sunduğu bir raporda, ülkenin değişik yerlerinde hatta aynı bölge veya şehirde birbiriyle çelişen hükümler verilmesinin toplumda meydana getirdiği rahatsızlığa ve bu durumun hukuk anarşisine yol açtığına dikkat çekiyor, halifenin aynı konudaki farklı hüküm ve uygulamaların Sünnet'ten ve kıyastan dayandığı delillerle birlikte derlenip bir kitap halinde kendisine sunulmasını emretmesini, sonra bunları inceleyip birleştirici ve kesin karakterde bir kitap yazmasını, kısacası bir tür kanunlaştırma yapmasını öneriyordu.<sup>5</sup> Halife, bu konudaki rahatsızlığı gidermek ve hukuk birliğini sağlamak üzere daha kestirme ve pratik bir çözüm düşündü ve İmâm Mâlik'e *Muvatta*'ını kanunlaştırmayı önerdi. Fakat İmâm

<sup>4</sup> Fikhî ihtilâfların çokluğu sebebiyle Halife Ömer b. Abdülaziz'e insanları tek hüküm üzerinde toplaması teklif edilmiş, o ise fakihler arasında görüş ayrılığı bulunmamasını memnuniyetle karşılayacağı bir durum olarak göremeyeceğini ifade ederek icthad hürriyetinin önemine dikkat çekmiş; bunun yanında her bölgeye (bölge yöneticilerine), kendi fakihlerinin üzerinde birleştiği çözümlere göre hüküm vermelerini talep eden yazılı talimat yollamıştı; bk. Dârimî, “Mukaddime”, 52.

<sup>5</sup> Bk. Ahmed Zeki Safvet, *Cemheretü resâilil-'Arab fi 'usûri'l-'Arabîyyeti'z-zâhira*, Beyrut ts. (el-Mektebetü'l-'ilmîyye), III, 39-40.

Mâlik, değişik bölgelere ulaşan farklı rivayetlere dayalı kabuller bulunduğunu ve bütün tarafların hakikati arama gayreti içinde olduğunu belirterek bu teklifi kabul etmedi ve bölgesel farklılıkların gerektirdiği çeşitliliğin önüne set çekilmemesini tavsiye etti.<sup>6</sup> Böylece ülke genelinde veya bölgesel düzeyde bir kanunlaştırma (kodifikasyon) yapma ya da hukuk birliğini sağlayacak kanunlar koyma cihetine gidilmedi. Fakat hukuk birliğinin temelindeki hukuk güvenliğinin sağlanması ihtiyacı artarak devam ediyordu. İslâm toplumunda farklı eğilim, gelenek ve birikime sahip fıkıh çevrelerinin oluşması yeni bir gelişme değildi, bilakis kökleri Sahabe dönemine uzanıyordu. Hatta gerek “İrâkıyyûn ve Hicâziyyûn” şeklinde coğrafi veya “ehl-i re’y ve ehl-i hadis (ehl-i eser)” şeklinde soyut niteleme yapılarak anılan ana eğilimler anlamındaki, gerekse belirli fakihler etrafında kümelermeler anlamındaki ekolleşme, belli bölgelerin hem bireysel dinî yaşantısında hem de yargısal kararlarında istikrarı sağlama açısından önemli katkılar sağlayagelmişti; fakat bu anlamıyla mezhep bir kanun işlevi üstlenmiş değildi. Hukuk birliğini sağlama ihtiyacının had safhaya gelmesi olgusunun, fıkıh düşüncesindeki eğilimlerin belirli fakihler etrafındaki ilim halkaları sayesinde belirginleştiği ve mensubiyet çevresine sahip mezheplerin ortaya çıkmasına elverişli akademik şartların olgunlaştığı döneme rastlaması, bir başka anlatımla ihtiyaç ve imkânların örtüşmesi, spontane ve toplumun derinliklerine nüfuz ederek ilerleyen bir gelişmeye yol açtı: Fıkıh mezheplerinin toplumda yerleşmesi ve kanun işlevini görür hale gelmesi.<sup>7</sup> Böylece artık belirli icthadların bağlayıcılığı kabul edilmiş oluyordu. Nitekim Mâverdî (v. 450/1058), yargıcın Şâfiî mezhebi dışındaki bir mezhebe göre hüküm veremeyeceğini ileri süren fakihlerin artık (“elyevm”: günümüzde) mezhep mensuplarının ve uyulan imamlarının net bir şekilde

<sup>6</sup> İmâm Mâlik’ten aktarılan ifadeler onun bir yandan değişik bölgelerde farklı hadislere dayanıldığı olgusuna, diğer yandan da herkesin belirli görüşlere uymaya mecbur tutulmasının icthad hürriyetini önleyeceğine dikkat çektiğini göstermektedir. Onun kitaplarının bütün uygulayıcılar için bağlayıcı hale getirilmesi teklifinin Halife Harun Reşid tarafından da tekrarlandığı anlaşılmaktadır; bu konuda bk. İsmâil b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfu’l-hafâ*, nşr. Ahmed el-Kalâş, Beyrut 1351-1352, I, 67-68; Şah Veliyyullah Dehlevî, *el-İnsâf fi beyâni sebebi’l-ihtilâf risâlesi (Mezheplerin Doğuşu ve İctihad Tartışması* içinde), trc. Şükrü Özen, İstanbul ts. (Pınar Yayınları), s. 62-63; Subhi Mahmasânî, “İslâm Hukukunun Tedvini”, trc. İbrahim Kâfi Dönmez, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 3, İstanbul 1985, s. 318-319.

<sup>7</sup> İbrahim Kâfi Dönmez, “Mezhep”, *İslâm’da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, III, 233.

ayrışmış ve mezheplerin “istikrar kazanmış” olduğu gerekçesine dayandıklarını aktarmaktadır.<sup>8</sup> Bu toplumsal tercihin temelinde ise o icthadların dinî değerlendirme anlamında bir üstünlüğe sahip olduğunun kabulü değil, pratik ihtiyaçların ve tutarlılık düşüncesinin şu veya bu icthadın / icthadlar manzûmesinin (mezhebin) esas alınmasını zaruri kılmaları yatmaktaydı.

Konu fertler düzeyinde ele alınırken de, bir ferdin muayyen bir icthada veya mezhebe bağlanmasında, başka değil de o icthad veya mezhebi seçmeye yönelen sebepleri ayrı mütalaa etmek gerekir. Zira burada inceleme konusu olan husus, tercihin o yönde olmasını etkileyen sebepler değil, tercihin temelindeki sebep yani sadece “bağlanma” ihtiyacının nereden kaynaklandığıdır. “Fertler düzeyinde” ifadesiyle de, başkalarının haklarına taalluk etmeyip sırf kişinin bireysel anlamda dinî sorumluluk dairesi içinde kalan ve yaptırımını sadece uhrevî olan hükümlerin kastedildiğine dikkat edilmelidir.

Öncelikle icthad ehliyetini haiz olanla olmayanlar birbirinden ayırt edilmelidir. Şöyle ki: Her müslümanın “icthad” edebilmesi halinde kendi icthadına göre amel etmesi gerekir. Yine, icthad edebilecek düzeyde olan müslümanın, delillerini inceledikten sonra aynı kanaate vardığı için başka bir müctehidin icthadına uyması (“ittibâ”) tabiidir. Burada söz konusu olan mesele ise icthad edebilecek düzeyde olmayan müslümanın durumudur. Böyle bir kimse için yapılabilecek şey, bir müctehidin icthadına göre amel etmektir. Yukarıda açıklandığı üzere icthadlardan birini diğerlerine üstün kılan felsefi bir temel (gerekçe) bulunmadığına göre, kişi her icthadın saygın olduğu esastan hareketle herhangi bir icthada göre amel edebilir. Fakat birey, hemen tüm yaşantısını kuşatan ibadet ve helal-haram konularında değişik icthadları nasıl bilecek ve bunlar arasından seçimi nasıl yapacaktır? Bu konuda “hiçbir ölçü olmaksızın, icthad ehliyetini haiz olmayan müslüman herhangi bir icthada göre amel edebilir” demek hem uygulama kolaylığı hem de tutarlılık açısından konuyu çözümlüzlüğe bırakmak olur. Şöyle ki:

<sup>8</sup> bk. Mâverdî, *Edebü’l-kâdî*, nşr. Muhyî Hilâl es-Serhân, I, 185, 645; Eyyüp Said Kaya, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fikhî İstidlal*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayımlanmamış doktora tezi), İstanbul 2001, s. 56-57.

a) Pratik açıdan: Meseleye uygulama kolaylığı açısından bakıldığında, sade bir müslüman için başta ibadetler olmak üzere dinî hayatını nasıl tanzim edeceği hususunda uygulamaya geçmeden önce nazarî bilgi<sup>9</sup> ile donanmış olması kaçınılmazdır. Bunun gerçekleşebilmesi için “bir biçimde” ictihadlar arasından seçim yapılması gerekir.

b) Tutarlılık açısından: Aynı toplumda benzer olaylara farklı ictihadların uygulanmasının yargı alanında ortaya çıkardığı sakıncalar incelendiğinde, bunları giderme çabalarının -son tahlilde- güven ve tutarlılık arayışına dayalı olduğu görülür. Bir müslüman için dar anlamıyla dinî hayatında tutarlılık arayışı içinde olmak da, sırf dünyevî boyutla sınırlı hukuki ihtilâfların çözümünde tutarlılık arayışı içinde olmaktan daha az önemli değildir. Bir başka anlatımla, kişinin kendisini ikna eden haklılık gerekçeleri olmaksızın dinî yaşantısını ölçüden mahrum, çelişkili uygulamalara bırakması, hukuk birliğinin bulunmadığı bir ülkede hukuk anarşisi yaşanmasından duyulana nispetle daha çok rahatsız edicidir. Zira yargı kararlarının sonuçları dünyada olup biten bir hesaplama ile sınırlı iken, bireyin kendi dinî yaşantısı hakkında verdiği kararlar İslâmî terminolojiyle “en büyük mahkeme”ye (mahkeme-i kübrâ) uzanan bir sorumluluk sürecini ilgilendirir. Kaldı ki yargı kararlarının çelişkili olmasında -sırf kararın taraflarından biri olması hasebiyle- bireyin dahli, kudreti ve sorumluluğu yoktur; oysa dinî hayata ilişkin kararlar böyle değildir. Dolayısıyla, konuya bu açıdan bakıldığında da “bir biçimde” ictihadlar arasından seçim yapılması gerekeceği açıktır.

Şu halde bu bireysel tercihin temelinde de, seçilen ictihadın / ictihadlar manzûmesinin (mezhep) dinî değerlendirme anlamında bir üstünlüğe sahip olduğunun kabulü değil, pratik ihtiyaçların ve tutarlılık düşüncesinin bir ictihadın / ictihadlar manzûmesinin (mezhebin) esas alınmasını zaruri kılması yatmaktadır. Farklı eğilim, gelenek ve birikime sahip fıkıh çevrelerinin oluşması belli bölgelerin bireysel dinî yaşantısında istikrar bakımından önemli katkılar sağlayagelmiş olsa da, hukuk birliğini temin ihtiyacının belirli bir noktaya gelmesine kadar mensubiyet çevresine sahip mezheplerin kesin hatlarıyla birbirinden ayrılmış olmadığına ve hukuk birliğine

<sup>9</sup> Bu konuda davranışları yönlendiren bilgi kitabî olmasa ve başkalarının uygulaması esas alınarak (eğitim ve görenek yoluyla) kazanılsa da “nazarî bir bilgi”nin oluştuğunda kuşku yoktur.

duyulan ihtiyaç ile akademik ve sosyal şartların örtüşmesinin mezheplerin yerleşmesi sürecini hızlandırdığına yukarıda değinilmişti. İşte bireylerin dinî yaşantılarında uygulama kolaylığı ve tutarlılık arayışının da bu süreci besleyen ve pekiştiren önemli bir faktör olduğu göz ardı edilmemelidir.

### **Tek Mezhebe Bağlı Kalmanın Gerekli Olup Olmadığı**

Tek mezhebe sıkı biçimde bağlı kalmanın gerekli olup olmadığı hususunda sağlıklı bir değerlendirme yapabilmek için, konuyu, gerek hukuk alanında gerekse bireysel dinî hayatla ilgili meselelerde muayyen mezhebe bağlanma ihtiyacını ortaya çıkaran tarihî ve fikrî temelleri göz önünde bulundurarak ve yine toplumsal ve bireysel boyutu ayırt ederek ele almakta yarar vardır.

Konunun toplumsal boyutuyla ilgili değerlendirmelerin özünü, mezhebe sıkı biçimde bağlı kalmanın istikrar fikri ve hukuk güvenliği açısından sağladığı yararlar ile değişen sosyal ve akademik şartlar karşısında olan ve olması gereken mukayesesine kapıların kapatılmasının getireceği sakıncaların dengelenmesi oluşturur. Bu dengeyle ilgili tartışmalar ve bulunulan noktaya gelmesini intaç eden âmillerin analizi bir yana, İslâm dünyasının yaklaşık on asırlık deneyimi sonunda ulaştığı çözüm, mezheplerin toplumsal yapı üzerindeki etkilerini gözardı etmeksizin, her meselenin delillerinin ve o konudaki toplumsal ihtiyacın uzmanlarca değerlendirilerek ister başka mezheplerin görüşlerinden yararlanma isterse (icmâya aykırılık taşımayan) yeni görüş ihdas etme yoluyla, hukuk birliğini sağlayacak düzenlemelerin yapılması şeklinde olmuştur. Uzmanlarınca yürütülen bir faaliyet söz konusu olduğundan metodoloji farklılığı dolayısıyla yaşanabilecek tutarsızlık sorunu konunun bu boyutunda (toplumsal boyut) önemli bir kaygı noktası oluşturmaz. Osmanlı Hukuk-ı Aile kararnamesiyle başlayan bu süreç, fıkha dayalı yasal düzenlemeler yapma yolunu benimseyen bir çok İslâm ülkesinde devam etmektedir.

Mezhebe sıkı biçimde bağlı kalma konusu bireysel boyutuyla ele alındığı zaman da istikrar fikri önem taşımakla beraber, bu hususta geliştirilen argümanlar daha çok bireyin bilgi düzeyi ve ictihad ehliyetini haiz olmayan kimsenin belli bir ölçüden mahrum seçimlerle dinî hayatını yürütmesinin sakıncaları ile ilgilidir. Dolayısıyla, bu çerçevedeki tartışmaların ekseninde ictihadî görüşlerin delillerini değerlendirmeye ve seçtiği çözümün manevî sorumluluğunu üstlenmeye yetecek bilgi düzeyine sahip olmayanların yer

aldığı göz önünde tutulmalıdır.<sup>10</sup> Bu düzeyde bilgi ve değerlendirme imkânına sahip olmayan bir müslüman için belirli bir mezhebin esas alınması, İslâm dünyasının büyük kesiminde, uygulama kolaylığı ve kendi içinde tutarlılık sağlaması yanında metodolojik çelişki ihtimalini de en aza indiren güvenli bir yol olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte, değişen şartlar ışığında nasların yorumlanması ve maslahata ilişkin yeni değerlendirmelerin yapılması, hatta bazı hadislerin sıhhat derecelerinin gözden geçirilmesi suretiyle mevcut icthadlar içinde hangisinin delillerinin daha güçlü ve zamanın şartlarına daha uygun olduğuna dair ehliyetli kişilerin veya heyetlerin yaptıkları tercihler, bazı konularda yaşanan tereddüt veya sıkıntıların aşılmasında büyük ölçüde metodolojik çelişki şüphesinden uzak güvenli bir yol olarak görünmektedir. Bu tür çalışmaların akademik düzeyde yoğun, düzenli ve uzmanlık anlayışına dayalı olarak yürütülmesi yanında söz konusu görüşleri dinî yaşantılarına tatbik edecek kimselerce de dikkatle izlenmesi hem genel fıkıh kültürünün gelişmesine ve toplumun bu konuda irtifa kazanmasına hem de bu tercihlerde rol almak isteyen yetkinlikten uzak kişi ve heyetlerin tabî bir ayıklamaya tâbi tutulmasına önemli katkılar sağlar. Öte yandan, Şîa muhiti bir yana bırakılacak olursa, her bir fıkıh mezhebinin bünyesinde o mezhebin usulünü esas alarak yeni meseleler hakkında çözümler üretme ve bu amaçla ulemâyı derecelendirme geleneği kaybolmaya yüz tuttuğu ve mezheplerin bu yöndeki gelişme süreci zaafa uğradığından, sözü edilen ehil kişi ve heyetlerin işinin önceki icthadlar arasında bir tercih yapmakla sınırlı olmayıp yeni meseleler için fıkıhın genel prensipleri ve metodolojisi çerçevesinde yeni çözümler ortaya koymak olduğu dikkate alınırsa bu tür akademik faaliyetlerin ve toplumsal ilgi düzeyinin ne kadar önemli olduğu daha iyi anlaşılır.

### Sonuç

Aynı kaynaklara dayanan din ve hukuk bilginlerinin amelî konularda farklı sonuçlara ulaşabilmesi İslâm muhitine özgü bir durum olmayıp bütün dinler ve hukuk sistemleri için söz konusu olan ortak ve vazgeçilmez bir kültür görünümüdür. Konunun doğasından kaynaklanan bu duruma

<sup>10</sup> Bir mezhebe bağlı kalmanın vâcip olduğunu ileri sürenler ile böyle bir mecburiyete dair hüccet bulunmayıp kişinin ehliyetine kani olduğu âlimlere sorarak dinî hayatını serbestçe tanzim edebileceğini savunanlar arasındaki tartışmalar ve dayanılan deliller hakkında bk. Muhammed Seyyid (Seyyid Bey), *age*, I, 297-298, 305-311; Hayrettin Karaman, *İslam Hukukunda İctihad*, Ankara 1985, s. 205-220.

ilaveten fikhî hükümlerin ikinci ana kaynağı olan Sünnet malzemesinin sınırlandırılmasında farklı bakışların bulunması (Sünnet'in tedvinini öncesinde bir bilgine ulaşan hadis başka bir bilgine ulaşmamış olması, keza ister tedvin öncesinde ister tedvin sonrasında bir bilginin sahih kabul ettiği bir hadisi diğerinin sahih saymaması) olgusu, bu alandaki görüş ayrılıklarını arttıran önemli bir sebeptir. Buna göre aynı meselede birbirine taban tabana zıt iki görüşü savunan fakihlerin bulunabilmesi ve zamanla bu konuda bir ekolleşme sürecinin yaşanması tabiidir. Gerek toplum gerekse birey bakımından icthadî sonuçları “bağlayıcı” kılan ve dinî değerlendirme anlamında bir icthadı diğerlerine üstün saymayı gerektiren felsefî bir temel bulunmamakla beraber, hukuk güvenliği açısından hukuk birliğine duyulan ihtiyaç ve çelişmezlik arayışı hukuk alanında belirli bir yerde ve zamanda muayyen icthadlara “bağlanma”yı gerekli kıldığı gibi bir mezhebe bağlanmanın pratik açıdan kolaylık sağlaması ve tutarlı davranma hissi vermesi bireyleri de dinî hayatlarında muayyen icthadlara “bağlanma”ya yöneltmiş, bu da mezheplerin toplumda yerleşik hale gelmesi sonucunu doğurmuştur. Bu bağlanma ihtiyacını karşılayacak tercihin hangi icthad veya mezhepler lehine gerçekleştiği olgusu zamanlara, mekanlara ve toplumlara göre değişik âmillerle izah edilebilir. Bir mezhebe bağlanmanın gerekli olup olmadığı konusunu sağlıklı bir değerlendirmeye tâbi tutabilmenin ve gereklilik sınırlarını doğru belirleyebilmenin<sup>11</sup> yolu ise mezheplerin varlık sebepleri ve yayılma âmillerinden ziyade mezheplerin İslâm toplumunda istikrar kazanması olgusunun tarihî ve fikrî temellerinin tahlilinden geçer. Bu tahlillerin sağlıklı olması açısından önem taşıyan bir husus da, “fıkıh mezhebi” kavramının şer’î-amelî meselelerde esas alınan ve belirli bir âlime / âlimler grubuna nispet edilen görüşlerin toplamı şeklinde dar ve indirgemeci bir yoruma tâbi tutulmayıp, fıkıh düşüncesine ilişkin belirli fikir odakları etrafında oluşup gelişen akademik ve toplumsal birikim şeklindeki geniş anlamına göre değerlendirilmesi ve bu mezheplerin gerek bireysel gerekse toplumsal hayatın derinliklerine nüfuz etmiş etkilerinin gözden kaçırılmaması gereğidir.<sup>12</sup>

<sup>11</sup> Dar anlamıyla dinî yaşantıda birden fazla mezhepten yararlanma ve özellikle “teflik” kavramı hakkında bk. Karaman, *age*, s. 220-229; Dönmez, *age*, III, 236-238.

<sup>12</sup> Bu konuda önemli tesbit ve değerlendirmeler içeren bir çalışma için bk. Kaya, *age*, özellikle s. 19-56, 278-280.